

ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Η ιδεολογική αντεπίθεση των αφεντικών στη μεταψυχροπολεμική συνθήκη

CIVIL SOCIETY - Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΕΝΟΣ ΟΡΟΥ

Όσοι και όσες μας διαβάζετε τακτικά θα ξέρετε ότι τον τελευταίο χρόνο το ζήτημα των ΜΚΟ έχει καταλάβει σημαντικό μέρος της αντιφασιστικής ενασχόλησής μας. Με διάφορα κείμενά μας έχουμε προσπαθήσει να πούμε σταδιακά την ιστορία των ΜΚΟ από ταξική σκοπιά, αναδεικνύοντάς τες ως κομμάτι μιας βασικής διεργασίας του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της δεκαετίας του '70: της κοινωνικοποίησης του κράτους.

Αλλά η αλήθεια είναι ότι η ιστορία αυτή δεν λέγεται χωρίς αντίλογο. Η ιστορία μας δεν προσπαθεί να καλύψει ένα ιστορικό κενό - πράγμα που αν ποτέ υπήρχε, υποψιαζόμαστε θα έκανε τη δουλειά μας κάπως πιο ευκολή. Απεναντίας, η αφήγηση που θέλουμε να πούμε, η ιστορία από τα κάτω, έχει ένα πολύ πιο φιλόδοξο και δύσκολο στόχο: να αντιπαρατεθεί με την επίσημη ιστορία, την αφήγηση που έχει ήδη επιπωθεί και κυριαρχεί. Είναι ακριβώς η ιστορία των ΜΚΟ από την μεριά των αφεντικών, στην οποία οι ΜΚΟ, αντί για εργαλεία κρατικής οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας, εμφανίζονται ως οργανωμένη έκφραση μιας ελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας. Εμφανίζονται ως το κυρίαρχο κομμάτι, αυτό που εκπροσωπεί με τον καθαρότερο τρόπο μια ξεχωριστή έκφραση της κοινωνίας, μια κοινωνική σφαίρα που βρίσκεται τα τελευταία είκοσι χρόνια σε μεγάλη άνθηση: την περίφημη «κοινωνία των πολιτών».

Όπως όλες οι ιστορίες, έτσι και αυτή από κάπου πρέπει να αρχίσει να λέγεται. Νομίζουμε ότι ένα κομβικό σημείο αφετηρίας είναι η πολυσήμαντη δεκαετία του '90, γιατί τότε ήταν που τα αφεντικά άρχισαν να εγκαθιστούν στο ιδεολογικό της βάθρο την κοινωνία των πολιτών στην πετυχημένη προσπάθειά τους να ξαναπούν την ιστορία του κόσμου που καλούμαστε τώρα να αποδομήσουμε. Η επιτυχία της ιστορίας ήταν ότι όχι μόνο απέκρυπτε ότι οι κοινωνίες μας παρέμεναν ταξικές και άρα εμπόλεμες αλλά κυρίως παρέδιδε ένα ισχυρότατο προκάλυμμα στην πολιτική της μηδενικής ανοχής που εφαρμοζόταν από τη δεκαετία του '70 ως η άλλη όψη - η βίαιη - της κοινωνικοποίησης του κράτους. Εν ολίγοις το κυρίαρχο ιδεολόγημα της κοινωνίας των πολιτών ήταν μια αταξική αφήγηση για το πώς πλέον όλο και αυξανόμενα κομμάτια της εργατικής τάξης θα περιθωριοποιούνταν και θα αντιμετωπιζόνταν με τη βία και για το πώς τη διαχείρισή τους θα την αναλάμβανε η μεσαία τάξη κάτω από την ηγεμονία του επελαύνοντος κεφαλαίου.

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου

Στο μεταίχμιο του τέλους της δεκαετίας του '80 και της έναρξης της δεκαετίας του '90, το ιστορικό γεγονός που άλλαξε τον κόσμο ήταν η εξαφάνιση του δίπολου Ανατολικός/Δυτικός κόσμος. Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», δηλαδή των κρατών που εντάσσονταν στο μπλοκ ισχύος κάτω από την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης και η επικράτηση των «Δυτικών Δημοκρατιών», δηλαδή των κρατών που είχαν ενταχθεί κάτω από την επιρροή των ΗΠΑ, έφερε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Με το τέλος αυτό, όπως συμβαίνει με το τέλος κάθε πολέμου, οι νικητές ανέλαβαν να γράψουν την ιστορία με τρόπο που να επικυρώνει το δίκαιο και ίσως το αναπόφευκτο της νίκης τους και κυρίως με τρόπο που να τους είναι χρήσιμος για το μέλλον. Ακολουθώντας μια προσφιλή τους τακτική, τα κάθε είδους ακαδημαϊκά «στόματα» των αφεντικών «επανακαλύψαν» μια παλιά καταχωνιασμένη έννοια με καταγωγή από τα βάθη της καπιταλιστικής ιστορίας, την επένδυσαν με νέο νόημα κατάλληλο για τις ανάγκες των καιρών και μας τη σέρβιραν ως θεμέλιο λίθο της νέας αυτής ιστορίας. Η έννοια της «civil society», που η επανανοηματοδότησή της στα ελληνικά μεταφράστηκε ως «κοινωνία των πολιτών» αναδύθηκε, όπως θα δούμε πιο κάτω, στις αρχές του 17ου αιώνα ταυτόχρονα με την σταδιακή εδραίωση του καπιταλισμού και με την ανάδυση της νέας μορφής του κράτους σε αντίστοιχη με τα φεουδαρχικά βασίλεια. Από τότε έχει χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς με διαφορετικά νοήματα, ανάλογα τους καπιταλιστικούς μετασχηματισμούς που είχαν να πλαισιώσουν θεωρητικά οι διανοητές των αφεντικών.

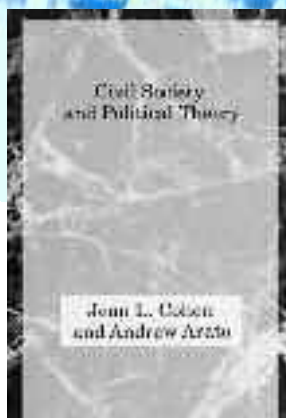
Όπως κάθε έννοια, έτσι και η «civil society» όσο και αν φαίνεται να κινείται στην σφαίρα του πνεύματος, αντικατοπτρίζει υλικές συνθήκες: είναι κομμάτι της ιστορίας του πραγματικού κόσμου. Και όπως κάθε έννοια, έτσι και αυτή ήταν εργαλείο πολιτικών ανταγωνισμών με πλήθος διαφορετικών έως και αντιφατι-

κών νοηματοδοτήσεων, τότε πέφτοντας στην πλήρη αφάνεια και τότε ανασυρόμενη από τη λήθη για να χρησιμοποιηθεί ξανά ως πολιτικό εργαλείο. Η πιο πρόσφατη επανανοηματοδότησή της ως κομμάτι της Ιστορίας - της μεγάλης αστικής αφήγησης που γράφει το παρελθόν, προσπαθώντας να νομιμοποιήσει το παρόν και να προδιαγράψει το μέλλον - κάθε άλλο παρά τυχαία ήταν.

Από τις αρχές της νέας δεκαετίας, με τον τερματισμό του Ψυχρού Πολέμου, η «civil society» ανασύρθηκε, λοιπόν, από το άσημο παρελθόν της και αναδύθηκε με νέα δυναμική. Μέσα από πλήθος κειμένων διαφόρων διανοητών, δημοσιογράφων, αναλυτών και λοιπών υπερασπιστών των «δυτικών δημοκρατιών», εμφανίστηκε καταρχάς ως η βασική συνιστώσα της κατάρρευσης του σοβιετικού μπλοκ ισχύος. Αλλά ακόμα και σε αυτή την αρχική της χρήση, άνοιγε ζητήματα πολύ πιο καθολικά. Ήδη από το 1992, το εμβληματικό, για όλους τους μετέπειτα υποστηρικτές αυτής της θέσης, βιβλίο *Civil Society and Political Theory* των Cohen και Arato, έθετε το ζήτημα ξεκάθαρα στις πρώτες του σελίδες

Ο σημερινός «λόγος περί της κοινωνίας των πολιτών [discourse of civil society]», από την άλλη, επικεντρώνεται ακριβώς σε νέες, μη ταξικά προσδιορισμένες, μορφές συλλογικής δράσης, προσανατολισμένες και συνδεδεμένες με τους νομιμοποιητικούς, οργανωτικούς, και δημόσιους θεσμούς της κοινωνίας. Αυτοί διαφοροποιούνται όχι μόνο από το κράτος, αλλά και από την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς. Αν και δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το κράτος και την οικονομία, εάν θέλουμε να καταλάβουμε τις δραματικές αλλαγές που συμβαίνουν στη Λατινική Αμερική και ειδικότερα στην Ανατολική Ευρώπη, τότε η έννοια της κοινωνίας των πολιτών μας είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε το διακύβευμα αυτών των «μεταβάσεων στη δημοκρατία», καθώς και το πώς αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους οι εμπλεκόμενοι φορείς. (...)

Έχουμε εντυπωσιαστεί πραγματικά από το σηματικό ρόλο που έχουν στην Ανατολική Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική, καθώς και στις προηγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες, οι αγώνες για τα δικαιώματα και για την επέκτασή τους, η δημιουργία οργανώσεων βάσης και πρωτοβουλιών και η συνεχώς ανανεούμενη κατασκευή θεσμών και φόρουμ δημόσιας κριτικής. Δεν μπορεί να υπάρξει καμιά επαρκής ερμηνεία για αυτές τις κινήσεις και επιδιώξεις, χωρίς να αναγνωρίζονται τόσο οι κοινές κατευθύνσεις τους, που ξεπερνούν γεωγραφία και κοινωνικοπολιτικά συστήματα, όσο και μια κοινή κανονιστική δομή που συνδέει τα δικαιώματα, τις οργανώσεις και τη δημόσια σφαίρα. Πιστεύουμε ότι η κοινωνία των πολιτών, είναι στην πραγματικότητα, η κύρια κατηγορία στην οποία εμπíπτουν πολλοί σχετικοί φορείς και υποστηρικτές τους, από τη Ρωσία έως τη Χιλή και από τη Γαλλία έως στην Πολωνία, και ως εκ τούτου είναι το καλύτερο ερμηνευτικό κλειδί για τα δύο παραπάνω συμπλέγματα κοινών χαρακτηριστικών.¹

Κατά τα λεγόμενα του συγγραφικού δίδυμου Cohen και Arato, η πτώση του τείχους στο Βερολίνο, οι τεράστιες εργατικές διαδηλώσεις στην Πολωνία το 1989 μαζί με πλήθος άλλων γεγονότων που σηματοδότησαν την κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ, καθρέφτιζαν την εδραίωση της κοινωνίας των πολιτών και στον υπόλοιπο κόσμο. Διότι, προφανώς, στις δυτικές δημοκρατίες το ταξικό ζήτημα ήταν λυμένο και οι πολίτες φρόντιζαν για τα δικαιώματά τους κάτι δεκαετίες νωρίτερα.

Ας σταθούμε λίγο εδώ. Για τους συγγραφείς, που θυμίζουμε έστρωσαν τον θεωρητικό δρόμο για στρατιά επιγόνων και τόνους συγγραμμάτων, έτσι ώστε σήμερα αυτά που υποστήριζαν να θεωρούνται αδιαμφισβήτητα, η αφετηρία είναι η θέση ότι αυτό που διαμορφώνει πλέον τον κόσμο, είναι οι «μη ταξικά προσδιορισμένες συλλογικές δράσεις». Ο πυρήνας όλου του έργου τους είναι ότι πλέον βρισκόμαστε σε έναν αταξικό κόσμο, στον οποίο υπάρχουν μεν «σταθερές κοινωνικές διαστρωματώσεις» αλλά αυτό που κινεί την ιστορία δεν είναι οι μεταξύ τους αντιθέσεις και συγκρούσεις. Για να καταλάβουμε τον νέο κόσμο πρέπει να κοιτάμε αυτές τις αταξικές «δράσεις», οι οποίες διεξάγονται σε μια διακριτή σφαίρα από κράτος και οικονομία -την κοινωνία των πολιτών. Και αυτό γιατί, σε αντίθεση με τις όποιες ταξικές κοινωνίες, αν και όποτε υπήρχαν, σε αυτόν τον νέο κόσμο η σφαίρα της πολιτικής εξουσίας -το κράτος- και η σφαίρα της οικονομικής εξουσίας -η αγορά- έχουν παραγκωνιστεί και η οργάνωση και θεσμοθέτηση της κοινωνίας γίνεται σε αυτή ακριβώς τη διακριτή σφαίρα. Ακριβώς πιο κάτω στο κείμενό τους, βλέπουμε και ποιοι είναι αυτοί οι φορείς των δράσεων: (αταξικές) οργανώσεις βάσης (!), (αταξικές) πρωτοβουλίες, (αταξικά) φόρουμ (και άλλα ωραία που εμείς τα μάθαμε μέσα από το μεγάλο πανηγύρι της «αντιπαγκοσμιοποίησης»), των οποίων η κίνηση ξεπερνά «γεωγραφία και κοινωνικοπολιτικά συστήματα», -δηλαδή τους διακρατικούς ανταγωνισμούς και την ταξική πάλη- και συγκροτώντας την περίφημη κοινωνία των πολιτών βάζει πλώρη για έναν «νέο θαυμαστό κόσμο», στον αντίποδα του Haxley προφανώς.

Μια έννοια, πολλά νοήματα Μια συνομότερη ιστορία της «civil society»

Τόσο το δίδυμο των Cohen και Arato, όσο και ο υπόλοιπος εσμός των διανοητών που ανέλαβαν το έργο της επανανοηματοδότησης της «civil society» ώστε να εκφράζει αυτή τη νέα καπιταλιστική συνθήκη, βούτηξε στο πηγάδι της πολιτικής φιλοσοφίας, προσπαθώντας να πει εκ νέου την ιστορία μιας έννοιας που τόσο χρήσιμη είχε φανεί ανα τους αιώνες στα αφεντικά. Η ιστορία αυτή προφανώς δεν θα καταδεικνυε τις μεταμορφώσεις που συνόδευαν την έννοια στους καπιταλιστικούς μετασχηματισμούς στον υλικό κόσμο, αλλά αντιθέτως θα την παρουσίαζε μέσα από μια συνέχεια, μια πρόοδο στον κόσμο των ιδεών, στην οποία η έννοια παρόλες τις αλλαγές της κρατάει την ουσία της έως τη σημερινή της μορφή που είναι το απαύγασμά της σε αυτή την εξελικτική διαδικασία. Εντοπίζοντας την πιο βολική καταγωγική ιδέα τον 18ο αιώνα, στους Σκώτους φιλόσοφους Adam Ferguson και Adam Smith επιστρατεύοντας τον Hegel, χρίζοντας καθαρό εκφραστή της «νεάς» civil society τον Tocqueville και ξαναδιαβάζοντας -όπως βόλευε- τα κείμενα του Gramsci, στον θεωρητικό δοκιμαστικό σωλήνα του προαναφερθέντα εσμού των υπερασπιστών στριμώχτηκαν και αναδεύτηκαν παλιές, νεότερες, ακόμη και αντιθετικές ιδέες και κάπως έτσι, μέσα από ένα κρεσέντο ιδεολογικής παραγωγής πήρε σχήμα και μορφή η τελευταία εννοιολογηση του όρου που σήμερα πια είναι κυρίαρχη και αδιαμφισβήτητη. Η κοινωνία των πολιτών όχι μόνο αντιδιαστέλεται προς το κράτος και προς την αγορά, αλλά εξασφαλίζει και ότι αυτά θα λειτουργούν προς όφελος της δημοκρατίας.

Έτσι, η «civil society» επανήλθε με νέο περίβλημα στο μεγάλο τραπέζι της ιδεολογίας. Αρχικά ως το ενοποιητικό στοιχείο, η «κοινή κανονιστική δομή»

ενός πολύμορφου αντικαθεστωτικού κινήματος που τελικά επανέφερε τη δημοκρατία στα ανατολικά απολυταρχικά καθεστώτα. Μέσα σε αυτή την αφήγηση, το κίνημα των Πολωνών εργατών, οι αντικαθεστωτικοί Τσέχοι διανοούμενοι, το γκρέμισμα του τείχους στο Βερολίνο, οι έντονοι ταξικές συγκρούσεις στο εσωτερικό των ανατολικών κρατών, ομογενοποιούνταν και έχαναν κάθε ταξικό πρόσημο. Ταυτόχρονα, οι εντεινόμενοι διακρατικοί ανταγωνισμοί, τους οποίους γεννούσαν πίσω από το σιδηρούν παραπέτασμα τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κρατών, τόσο μεταξύ τους όσο με την μητέρα Ρωσία, γίνονταν ανάξιοι λόγου. Όλα αυτά εξαφανίζονταν κάτω από μια αταξική και ακρατική τεράστια ομπρέλα της ασαφούς έννοιας της «civil society». Όσο εξαπλωνόταν αυτή η αφήγηση, τόσο περνούσαν στην ανυποληψία του ανιστόρητου οι όποιες ισχνές φωνές διατύπωναν την κατηγορία ότι αυτή η αγαθή κοινωνία των πολιτών ήταν τόσο μια πέμπτη φάλαγγα του καπιταλισμού και της ελεύθερης αγοράς εντός του ανατολικού μπλοκ, όσο και πολιορκητικός κριός των αποικιοκρατικών δυτικών κρατών στις πρώην αποικίες τους.

Από τη «νίκη της δημοκρατίας» στην οργάνωση της εργασίας Η επέλαση της κοινωνίας των πολιτών

Η κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων ήταν η συνθήκη που υπό μία έννοια έδωσε την ώθηση για την επανανοηματοδότηση της «civil society» έτσι ώστε να γίνει το νέο «ερμηνευτικό κλειδί», ο ιδεολογικός πυρήνας μιας νέας αφήγησης. Ωστόσο η εξήγηση της κατάρρευσης που ήταν το πρώτο επίτευγμα αυτής της αφήγησης, σίγουρα δεν ήταν το τελευταίο και ούτε το μεγαλύτερο. Καθώς εξελισσόταν η κατασκευή της Ιστορίας, η κοινωνία των πολιτών διευρυνόταν για να πλαισιώσει κάτι πολύ μεγαλύτερο από την κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων. Αρχισε να εδραϊώνεται ως το κυρίαρχο ιδεολόγημα που θα εξηγούσε στη γλώσσα των αφεντικών μια πολύ υλική πραγματικότητα που εξελισσόταν από τη δεκαετία του '70 σε παγκόσμια κλίμακα. Έγινε βασικό κομμάτι της τόσο αναγκαίας Ιστορίας που κανονικοποιούσε τον μετασχηματισμό των καπιταλιστικών κρατών μετά την κρίση του φορντικού μοντέλου παραγωγής και του κεϋνσιανισμού, εξηγώντας τον ως μια καθολική κοινωνική κίνηση, ως το ξεπέραςμα των ταξικών ανταγωνισμών. Σύμφωνα με αυτή την αφήγηση, στα Δυτικά κράτη που είχε επικρατήσει ο υγιής καπιταλισμός και η πλουραλιστική δημοκρατία, τη δεκαετία του '70 η έως τότε υπάρχουσα, αλλά αποδυναμωμένη λόγω του κεϋνσιανισμού, κοινωνία των πολιτών, επανεμφανίστηκε μετασχηματισμένη και ενδυναμωμένη και σταδιακά αναπτύχθηκε σε ένα νέο πολιτικο/κοινωνικό μόρφωμα: Η κοινωνία των πολιτών: α) δεν αποτελούσε κρατικό μηχανισμό, δεν είχε μπάτσους, δημόσιους υπαλλήλους και άλλα τέτοια και β) δεν περιείχε δομές που πουλούσαν εμπορεύματα με σκοπό το κέρδος και δεν είχε την αυστηρή κάθετη δομή των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Η κοινωνία των πολιτών ήταν «ο τρίτος χώρος μεταξύ κράτους και αγοράς [όπου] δεν επικρατεί η λογική της κυριαρχίας, που διέπει το κράτος, ούτε η λογική του προσπορισμού κέρδους, που διέπει την αγορά».²

Καθώς η κοινωνία των πολιτών δέσποζε στον αχανή και ασαφή χώρο μεταξύ κράτους και αγοράς, η ιδέα της επεκτάθηκε έτσι ώστε να αφορά τόσο την πολιτική σφαίρα όσο και τον κόσμο της εργασίας. Από φορέας της φιλελεύθερης δημοκρατίας εξελίχθηκε τάχιστα σε τρόπο οργάνωσης της εργασίας. Ένα νέο διακριτό κοινωνικό πεδίο έκανε την εμφάνισή του, το οποίο προσδιόριζε την κοι-

Ronald Reagan και George H. W. Bush. Οι 2 πρόεδροι των ΗΠΑ δεν έμειναν στα λόγια αλλά συνέβαλαν τα μάλα στην εξάπλωση της «κοινωνίας των πολιτών».

ωνική εργασία όσων συμμετείχαν στην «civil society» και το οποίο οι θεωρητικοί στην Γαλλία ονόμαζαν «κοινωνική οικονομία», ενώ στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, πάντα πιο «πραγματιστές», το ονόμασαν «τρίτος τομέας», συνδέοντάς το εμμέσως με τον ήδη χρωματισμένο ως αταξικό τομέα των υπηρεσιών.

Αυτό, βέβαια, που εξασφάλιζε την πρωτοκαθεδρία αυτής της αφήγησης στην ιδεολογική επίθεση των αφεντικών δεν ήταν ούτε τα νέα ονόματα αλλά ούτε και το λανσάρισμα λίγων ή πολλών καινοτόμων ιδεών. Αντιθέτως, αυτό που την καθιστούσε κυρίαρχο ιδεολόγημα, πέραν βέβαια της έλλειψης συνεκτικού ανταγωνιστικού λόγου, ήταν ότι προσέφερε ένα νεό συμπαγές εννοιολογικό πλαίσιο για διάφορες θεωρίες και ιδέες που διατυπώνονταν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70. Ενσωμάτωνε τις ολίγον ασαφείς αλλά καινοτόμες προτάσεις «μετανοημένων» στελεχών των κινημάτων, όπως ο Μπέρλιγκαμ, ο Κουσνέρ, ο Κον Μπεντίτ, ο Γόσκα Φίσερ και πλήθος άλλων· προτάσεις για το πως αντί για τάξεις θα μιλάμε για περιβάλλον και δικαιώματα και πώς αντί για αντιπαράθεση θα το ρίζουμε στις θεσμικές διεκδικήσεις. Τις προτάσεις αυτές τις ενοποιούσε με τις ακόλουθες προσπάθειες των αφεντικών που, αντιλαμβανόμενα τη χρησιμότητά τους, τις εξέλιξαν διατυπώνοντας πιο σαφείς ιδέες για την οργάνωση της κοινωνικής εργασίας των παραπάνω. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ που οδηγούσαν την ξέφρενη κούρσα του καπιταλιστικού μετασχηματισμού, ήδη από το 1985 ο Πρόεδρος Ρήγκαν, στην εναρκτήρια ομιλία της δεύτερης θητείας του, έδειχνε το δρόμο για την αναβάθμιση του εθελοντισμού και της ατομικής πρωτοβουλίας, λέγοντας:

Ας υποσχεθούμε να αποκαταστήσουμε, στην εποχή μας, το αμερικανικό πνεύμα εθελοντικής υπηρεσίας, συνεργασίας, ιδιωτικής και κοινοτικής πρωτοβουλίας. Ένα πνεύμα που ρέει σαν ένα βαθύ και ισχυρό ποτάμι μέσα από την ιστορία του έθνους μας.³

Ο επόμενος πρόεδρος, ο George H. W. Bush, ήταν αρκετά πιο σαφής και περιεκτικός. Το 1988 στην προεκλογική του καμπάνια «ξεμπερδεύε» με τον ταξικό ανταγωνισμό, και έθετε πάλι στο βήμα του το γκρεμισμένο αμερικανικό όνειρο, λέγοντας:

νομίζω ότι [οι ταξικοί διαχωρισμοί] είναι για τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες ή κάτι άλλο. Δεν είναι για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Δεν πρόκειται να διααιρεθούμε από τάξεις (...) Είμαστε η γη των μεγάλων ονείρων, των μεγάλων ευκαιριών του δίκαιου ανταγωνισμού και η προσπάθεια να διαιρεθεί η Αμερική σε τάξεις θα αποτύχει επειδή ο Αμερικανός λαός συνειδητοποιεί ότι είμαστε μια πολύ ξεχωριστή χώρα γιατί ο οποιοσδήποτε έχει την ευκαιρία να τα καταφέρει και να εκπληρώσει Το Αμερικανικό όνειρο.⁴

Κάπως έτσι οι πολιτικοί εκφραστές των αφεντικών εξέλιξαν και οργάνωσαν αυτές τις χρήσιμες ιδέες εντάσσοντάς τις στις κρατικές στρατηγικές. Ιδέες ανθρώπων του πάνω μέρους του κινήματος που, αντιμέτωποι με την ήττα, προσπαθούσαν να επιστρέψουν στην ασφάλεια της «φυσικής τους θέσης» κάτω από την ηγεμονία του κεφαλαίου. Κι όμως, ενώ η εργατική επίθεση των δεκαετιών του '60 και '70 είχε ηττηθεί· ενώ η εργατική τάξη υφίστατο μια άνευ προηγουμένου υποτίμηση, μέρος της οποίας ήταν και η εξαφάνιση του ταξικού ανταγωνισμού από τον δημόσιο λόγο· ενώ η παραπάνω μιαιφή συμμαχία είχε πολυετή ενασχόληση με αυτό το επίδικο· εντούτοις, έως την δεκαετία του '90 δεν είχαν καταφέρει να παράξουν μια συμπαγή καθολική αφήγηση. Αυτό το έργο, όπως είπαμε, ήταν έργο των θεωρητικών των αφεντικών. Ιστορικοί, αναλυτές, κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι και άλλοι -λόγοι, ανέλαβαν, βαρβαλύνοντας τον ούριο άνεμο της μεταψυχροπολεμικής συνθήκης, να κατασκευάσουν το

αναγκαίο κυρίαρχο ιδεολόγημα, ενοποιώντας όλες αυτές τις ιδέες και τις στρατηγικές μέσα σε ένα θεωρητικό πλαίσιο.

Για παράδειγμα, το 1995, ένα γνωστό μέλος του παραπάνω συρφετού, ο Jeremy Rifkin, στο γνωστό βιβλίο *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, μας πρόσφερε μια συνεκτική παρουσίαση των απόψεων των αφεντικών όχι τόσο για το τέλος αλλά για το μέλλον της εργασίας, εστιάζοντας σε αυτό το νέο πεδίο του «τρίτου τομέα»

Υπάρχει και ένας τρίτος [τομέας] στη ζωή των Αμερικανών, ιστορικής σημασίας για τη δημιουργία του έθνους, ο οποίος προσφέρει τώρα τη δυνατότητα αναθεώρησης και εκ νέου διαμόρφωσης του κοινωνικού συμβολαίου για τον 21ο αιώνα. Ο τρίτος τομέας, γνωστός επίσης ως ανεξάρτητος ή εθελοντικός, είναι ο χώρος όπου οι ρυθμίσεις που βασίζονται στην καλή πίστη παραδίδονται στους κοινοτικούς δεσμούς και όπου η διάθεση του χρόνου ενός ανθρώπου σε άλλους υποκαθιστά τις τεχνητά επιβαλλόμενες σχέσεις της αγοράς, οι οποίες βασίζονται στην πώληση του χρόνου και των υπηρεσιών μας. Ο τομέας αυτός, σημαντικός κάποτε για τη δημιουργία της χώρας, τα τελευταία χρόνια πέρασε στο περιθώριο της δημόσιας ζωής, εξοστρακισμένος από την κυριαρχία των σφαιρών της αγοράς και του κράτους. Τώρα που έχουν αρχίσει να χάνουν τη δύναμή τους οι άλλες δύο επικράτειες -τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον διαθέσιμο χρόνο εργασίας που τους προσφέρεται- θα πρέπει να διερευνηθεί σοβαρά η δυνατότητα αναγέννησης και μεταμόρφωσης του τρίτου τομέα ως μέσου για τη δημιουργία μιας σφύζουσας μετά-την-αγορά αποχής.⁵

Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 η «civil society» και οι έννοιες που την πλαισίωσαν -τρίτος τομέας, κοινωνική οικονομία- είχαν εξελιχθεί σε ένα ιδεολόγημα που στόχευε με πολλαπλούς τρόπους το εσωτερικό των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών· ήταν πλέον ο τρόπος να παρουσιάζεται η κοινωνικοποίηση του κράτους σαν μια παγκόσμια διαδικασία από τα κάτω. Έτσι, όσοι αναγνώριζαν τον εαυτό τους ως κομμάτι αυτού του νέου πολιτικού μορφώματος, καθώς και οι κρατικοί οργανωτές και οι θεωρητικοί υποστηρικτές τους, μπορούσαν πλέον να μιλάνε για τον εαυτό τους ως ένα διαταξικό/αταξικό σύνολο «ανθρώπων» που οργάνωνταν με συλλογικές διαδικασίες για να κάνουν πράγματα που δεν έχουν να κάνουν με το κέρδος και το κράτος. Η δύναμή της, που μπορούσε να γεννηθεί

οποδήποτε αλλά άκμαζε αποκλειστικά στις «πλουραλιστικές δυτικές δημοκρατίες», ήταν τέτοια που όχι μόνο έριξε, ή τουλάχιστον συνέβαλε στην πτώση του κομμουνισμού ως σύστημα και έβαλε τέλος στον Ψυχρό Πόλεμο, αλλά την μετέτρεψε σε μια νέα παγκόσμια κοινωνική σφαίρα. Η «civil society», της οποίας ως πιο καθαρή μορφή θεωρούταν η οργανωτική δομή των ΜΚΟ, εμφανιζόταν ως το πεδίο όπου όλες οι κοινωνικές τάξεις, από την αστική έως την εργατική, βρίσκουν τα κοινά τους συμφέροντα, συναντιούνται ως άνθρωποι και εξαφανίζονται ως τάξεις, ως το πεδίο που τελικά συντελείται η σύμπραξη των αφεντικών και των εργατών τους για το κοινωνικό καλό.

Αλλά η χρησιμότητά της ως ιδεολόγημα δεν σταματούσε εκεί. Διότι, τελικά, εντός της «civil society» το κοινωνικό καλό, η πρόοδος της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της ελεύθερης αγοράς δεν επιτυγχάνονταν μόνο με τη συνειδητή σύγκλιση των πολιτών αλλά ακόμα και μέσω των συγκρούσεων. Ο κος Σωτηρόπουλος, όψιμος ειδικός επί του θέματος στα μέρη μας, θέτοντας τον εαυτό του αντιμέτωπο με την «παρωχημένη μαρξιστική κριτική» περί ταξικών αντιθέσεων στον σημερινό κόσμο, ξεκαθάριζε το τοπίο:

Όπως είναι προφανές τόσο στις μεταβιομηχανικές όσο και στις αναπτυσ-

σόμενες κοινωνίες με τον υπερδιογκωμένο τριτογενή τομέα (υπηρεσίες), η εν λόγω αντίθεση, παρότι υπαρκτή, δεν μπορεί να συνοψίσει την ποικιλία των κοινωνικο-πολιτικών αντιθέσεων στον 21ο αιώνα. Ποια άλλη, αν όχι η έννοια της κοινωνίας πολιτών, μπορεί να συλλάβει τις συλλογικές κινητοποιήσεις που ξεπηδούν από τα χάσματα ανάμεσα στα δύο φύλα, ανάμεσα στις κυρίαρχες και στις κυριαρχούμενες εθνότητες, θρησκευτικές και γλωσσικές ομάδες, ανάμεσα στις γενιές των νέων, των μεσηλικών και των υπερηλικών και ανάμεσα σε αυτόχθονες και μετανάστες;

Και μετά από αυτό το ρητορικό ερώτημα, συνέχιζε αποσαφηνίζοντας ότι:

Πράγματι διεθνώς σήμερα η κοινωνία πολιτών γίνεται αντιληπτή κυρίως με παραδείγματα από «μεταύλιστικές» διεκδικήσεις (π.χ. οργανώσεις που διεκδικούν δικαιώματα) ή μη κερδοσκοπικά συλλογικά εγχειρήματα (π.χ. ιδρύματα που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, εκπαίδευσης, πολιτισμού) ή οργανώσεις που προσπαθούν να ελέγξουν πανίσχυρες ιδιωτικές επιχειρήσεις (π.χ. περιβαλλοντικές οργανώσεις, κινήματα καταναλωτών) αξιώνοντας από το κράτος την εφαρμογή σχετικών ρυθμίσεων.⁶

κοινωνική τους εργασία οργανώνεται σύμφωνα με τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Και βασικό κομμάτι αυτής της εργασίας είναι η διαχείριση του κοινωνικού πάτου. Η κοινωνικοποίηση του κράτους είναι αυτή ακριβώς η διαδικασία. Σε όλη αυτή την αφήγηση, η μόνη που μένει αόρατη είναι η εργατική τάξη, διότι πολύ απλά όποτε εμφανίζεται, αποκτώντας συνείδηση του εαυτού της, αμφισβητεί έμπρακτα την διαχείρισή της, αρνείται τη θέση της ως κοινωνικό πάτο και αυτό το κάνει με όρους πολεμικούς και όχι διαλεκτικούς. Η εργατική τάξη είναι και πρέπει να είναι αόρατη στην ιστορία των αφεντικών γιατί όταν λείπει την ιστορία της τη λείπει ως ιστορία πολέμου.

Μπορούμε τώρα να ξαναδιαβάσουμε το απόσπασμα των Cohen και Arato που παραθέσαμε πιο πάνω. Θα διαπιστώσουμε ότι μια μισή αλήθεια που περιέχει υπάρχει ακριβώς για να κρύβει ένα τεράστιο ψέμα. Αυτό εντοπίζεται στη φράση «πώς αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους οι εμπλεκόμενοι φορείς». Γιατί, όντως, εν μέρει όλη η αυτή η αφήγηση είχε να κάνει με το πώς συνειδητοποιούν τον συλλογικό τους εαυτό οι συμμετέχοντες σε όλες αυτές τις κοινωνικές

Κατά τους ειδικούς που σιχτριζουμε στο κείμενιο, εδώ βλέπουμε κάποιες από τις εκφράσεις της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Σύσταση εργοστασιακών σωματείων και εργατικές απεργίες ήδη από το 1975, πορείες και συγκρούσεις ενάντια στον αντεργατικό νόμο το 1976, μεγάλες κινητοποιήσεις των αγροτών το 1975. Προφανώς δεν ήταν ταξικό το ζήτημα. Προφανώς όλοι αυτοί αγωνίζονταν για την εξάπλωση των αξιών της δυτικής δημοκρατίας: πλουραλισμός, ισονομία και τέτοια.

Κοινώς, οι «ποικίλες κοινωνικο-πολιτικές αντιθέσεις», που είχαν να κάνουν με το φύλο, τη φυλή, τη θρησκεία, τη γλώσσα, τον ρατσισμό και πάει λέγοντας, όλα αυτά δεν είχαν καμία σχέση με τον ταξικό ανταγωνισμό. Και όχι μόνο αυτό, αλλά οι όποιες κινητοποιήσεις γεννιούνταν μέσα από αυτές τις αντιθέσεις, γίνονται αντιληπτές μέσω της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών ως «μεταύλιστικές διεκδικήσεις» ή αιτήματα προς το κράτος. Η κοινωνία των πολιτών προϋπέθετε εμπιστοσύνη στους θεσμούς, πίστη ότι μέσα από μια διαλεκτική σχέση, κράτος και αγορά μπορούν να βελτιώνονται και να εξασφαλίζουν τη δημοκρατία και ταυτόχρονα ανυπαρξία ταξικής πόλωσης. Η έννοια λοιπόν της «civil society» ως κοινωνία των πολιτών ήταν ταυτόχρονα και ένα ξαναγράψιμο της ιστορίας, ένα πλαίσιο που εντός του μπορούσαν να εξηγηθούν οι πολύμορφες κοινωνικές συγκρούσεις *απαλλαγμένες από κάθε ταξική ριζοσπαστικότητα*, κάθε πρόταγμα ρήξης με την καπιταλιστική κοινωνία και αντιθέτως να παρουσιάζονται ως κινήσεις που οριοθετημένες και θεσμοθετημένες από την ίδια την κοινωνία των πολιτών, εντέλει στηρίζουν και εξασφαλίζουν την πρόοδο και μακροήμερευση κράτους και καπιταλισμού. Ήταν μια έννοια μέσω της οποίας, τόσο οι ταξικοί αγώνες του παρελθόντος, όσο και οι μελλοντικοί μπορούσαν να εξαφανίζονται από την επίσημη ιστορία ως τέτοιοι. Ήταν επίσης ο τρόπος να βλέπει τον εαυτό της η μεσαία τάξη. Να παρουσιάζει τα συμφέροντά της ως καθολικά συμφέροντα των «πολιτών», ενώ ταυτόχρονα στην καθόλα ταξική πραγματικότητα, κάτω από την ταμπέλα της κοινωνίας των πολιτών οργανώνεται από τον πολιτικό εκφραστή των αφεντικών, δηλαδή το κράτος. Η προβαλλόμενη ηγεμονία μιας υποτιθέμενα αναρίθμητης μεσαίας τάξης που τείνει να εξαφανίσει τις ταξικές διαφορές συγκαλύπτει το γεγονός ότι πρόκειται απλά για τα κομμάτια της κοινωνίας που καθοδηγούνται από το κράτος και η

διεργασίες. Από την άλλη, αυτός ο συγκεκριμένος τρόπος συνειδητοποίησης, που οι συγγραφείς καίγονταν να τον παρουσιάσουν ως καθολικό, δεν αφορούσε όλους τους συμμετέχοντες. Δεν έβλεπαν όλοι -οι εργάτες, οι διανοούμενοι, οι φοιτητές, οι μειονότητες, οι μαύροι, οι γυναίκες, όλοι όσοι τις τελευταίες δεκαετίες είχαν αναστατώσει ποικιλοτρόπως τις δυτικές και ανατολικές μητροπόλεις- το συλλογικό τους εαυτό ως μέρος μιας τεράστιας αταξικής κοινωνίας των πολιτών. Και δεν έβλεπαν όλοι τα κινήματα που συμμετείχαν ως «μη ταξικά προσδιορισμένες συλλογικές δράσεις». Αυτοί που σίγουρα έβλεπαν τον εαυτό τους, αλλά και όλους τους υπόλοιπους με αυτόν τον τρόπο ήταν η μεσαία τάξη, που, ενοποιημένη πλέον, μετά από τις πολλαπλές ρωγμές και διχασμούς που είχαν προκαλέσει στο εσωτερικό της ακριβώς αυτά τα κινήματα, αντιλαμβάνονταν μέσα από τον παραμορφωτικό καθρέφτη του ατομισμού, όλη την κοινωνία καθ' εικόνα και ομοίωση. Και μάλιστα, ούτε αυτοί τα έβλεπαν έτσι εξαρχής. Χρειάστηκαν πολλά χρόνια -κοντά στις δύο δεκαετίες- πολλή οργάνωση από τα πάνω και ένα στιβαρό θεωρητικό πλαίσιο για να φτιαχτεί το κυρίαρχο αυτό ιδεολόγημα. Παρόλα αυτά, μπορούμε με σιγουριά να πούμε ότι από τα μέσα της δεκαετίας του '90, ο νέος αταξικός κόσμος ήταν το φαντασιακό βασίλειο της μεσαίας τάξης που χουχούλιαζε ξανά κάτω από τις φτερούγες του κεφαλαίου. *Η κοινωνία των πολιτών ήταν το νέο όνομα με το οποίο άρχιζε να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της και τη θέση της στον κόσμο αυτή η τάξη, καθώς καλούνταν να παίξει δομικό ρόλο στο χτίσιμο των εθνικών κορμών σε μια μεταψυχροπολεμική συνθήκη που μόνο ειρηνική δεν ήταν.*

Ο κος Σωτηρόπουλος (που εδώ απεικονίζεται ως ομιλητής σε κλειστή εκδήλωση του ΕΛΙΑΜΕΠ) έχει αναδειχθεί σε κατ' εξοχήν «ειδικό» της κοινωνίας των πολιτών. Γράφει βαρυσήμαντα πονήματα (σαν το παραδίπλα) στο οποίο μιλάει και για την «αντιδημοκρατική κοινωνία των πολιτών» (στην οποία προφανώς εντάσσει και την αφεντομουτσουνάδα μας) αναδιατυπώνοντας την κλασική θεωρία των δύο άκρων. Βαριά θεωρία λέμε.

Η «ΑΔΥΝΑΜΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ» Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Καθώς το τέλος του Ψυχρού Πολέμου βρήκε την Ελλάδα από τη μεριά των νικητών, η δεκαετία του '90 ήταν εποχή όπου κράτος και αφεντικά έδρεπαν τους καρπούς των «κόπων» τους. Στο εσωτερικό με την ακραία εκμετάλλευση των μεταναστών εργατών που τη συνόδευε η εντεινόμενη υποτίμηση και της εθελουφλούσας ντόπιας εργατικής τάξης. Στο εξωτερικό με το χώσιμο στρατού, ανθρωπιστικών ΜΚΟ, τραπεζών και δημόσιων και ιδιωτικών εταιριών στη βόρεια γειτονιά μας. Μια τέτοια εποχή τα αφεντικά, όχι μόνο καταλάβαιναν την αναγκαιότητα, αλλά είχαν την ετοιμότητα και ένοιωθαν την άνεση, να υιοθετήσουν αυτό το κυρίαρχο ιδεολόγημα, την αταξική ιστορία του κόσμου. Έτσι, από τα τέλη της δεκαετίας του '90 μεταφέρθηκε και εδώ η διεθνής αναθεωρητική αφήγηση που περιγράψαμε παραπάνω, αλλά βέβαια ήταν μια αφήγηση που προσαρμόστηκε στην ελληνική πραγματικότητα και τις ανάγκες του ελληνικού καπιταλισμού.

Η βασική προσέγγιση των περισσότερων θεωρητικών που εργαζονται για την ανάδειξη της κοινωνίας των πολιτών στα ελληνικά πεπραγμένα είχε, καθόλου περιέργως, ως αφετηρία και βάση την πασίγνωστη θεωρία της εξάρτησης, αλλά επεξεργασμένη έτσι ώστε να στηρίζει την νέα αταξική αφήγηση. Άξιος των μισθών του, αυτός ο εσμός αρλουπολόγων, ενέταξε αρμονικά αυτή τη νέα χρήσιμη έννοια στην αριστερή προέλευσης ιστορία που για δεκαετίες βγάζει στον αφρό αφεντικά και κράτος ως παρατρεχάμενους του Μεγάλου Κεφαλαίου. Στηριζόμενοι, στο «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα»,⁷ -δηλαδή τις αρλούμπες που μας τάζαν δεκαετίες περί υποανάπτυκτου, περιφερειακού ή εξαρτημένου καπιταλισμού στην Ελλάδα, πελατειακού κράτους, κλπ- ανέπτυξαν με παραλλαγές το νέο σχήμα «υπερτροφικό κράτος - ατροφική κοινωνία». Σύμφωνα με αυτό το στερεότυπο, το ελληνικό κράτος είναι υπερτροφικό διότι για πολλές δεκαετίες, αλλά κυρίως στη διάρκεια της μεταπολίτευσης, διογκωνόταν διαρκώς, καθώς αναγκαζόταν να αντικαθιστά τον υποανάπτυκτο ελληνικό καπιταλισμό και αναλάμβανε να φέρνει εις πέρας τις λειτουργίες που στα δυτικά κράτη εκπλήρωνε ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός, δηλαδή την προσφορά εργασίας και την κοινωνική ανέλιξη των πολιτών. Ακριβώς επειδή αυτά τα αναλάμβανε το κράτος, η εργασία δεν ρυθμιζόταν από τον νόμο προσφοράς-ζήτησης και η κοινωνική άνοδος των πολιτών δεν γινόταν βάσει της ατομικής τους αξίας και προσπάθειας (όπως συμβαίνει στη σωστή καπιταλιστική λειτουργία), αλλά μέσω πελατειακών σχέσεων και κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης μέσω της κομματοκρατίας, δηλαδή πάλι μέσω πελατειακών σχέσεων αλλά αυτή τη φορά διαμεσολαβημένων από τα υπερμεγεθυμένα κόμματα.

Όπως είναι προφανές, σύμφωνα με την παραπάνω αφήγηση, στην ελληνική πραγματικότητα η εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών ήταν διαφορετική. Την ίδια χρονική περίοδο που στις δυτικές δημοκρατίες ανθούσε και έδινε το παράδειγμα στους πολίτες των σοβιετικών καθεστώτων να χτίσουν κατ' ομοίωση τον δούρειο ίππο στην καρδιά του απολυταρχισμού, στην νότια μύτη των βαλκανίων το ελληνικό κράτος, που αδυνατούσε να αποφασίσει αν ανήκει τελικά στη Δύση του διαφωτισμού ή στην Ανατολή του λαϊκισμού, ζούσε την ιδιαιτερότητά του με την κωδική ονομασία «Μεταπολίτευση». Και όμως, έστω και μέσα σε αυτή την «ιδιαιτερότητα» του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, η έννοια

της κοινωνίας των πολιτών αποδείχθηκε ένα χρήσιμο εργαλείο ιστορικού αναθεωρητισμού, μια χοάνη εντός της οποίας ό,τι συνέβη ακόμη και τα πρώτα ταραχώδη χρόνια της μεταπολίτευσης μπορούσε πλέον να εξιστοριθεί χωρίς να έχει κανένα επικίνδυνο ταξικό πρόσημο:

Είναι γεγονός ότι υπήρξε κάποια άνθηση της κοινωνίας πολιτών αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση του 1974. Πολιτιστικοί σύλλογοι και εργατικά σωματεία, ακηδεμόνευτα από πολιτικά κόμματα, άκμασαν για ένα χρονικό διάστημα έως ότου οργανωθούν οι «μετωπικές οργανώσεις» των κομμάτων και καταλάβουν σχεδόν όλη τη διαθέσιμη σφαίρα της συλλογικής δράσης. Για παράδειγμα την περίοδο 1974-1977 υπήρχαν εργατικές κινητοποιήσεις, δηλαδή απεργίες, οργανωμένες από εργοστασιακά σωματεία που δεν ελέγχονταν από τα τότε κόμματα της αντιπολίτευσης ούτε εντάσσονταν στον κομματικό ανταγωνισμό σε επίπεδο εθνικού κομματικού συστήματος (...) Επίσης, στη δεκαετία του 1980 υπήρχαν αθλητικές και πολιτιστικές συσσωματώσεις (αθλητικοί σύλλογοι, λέσχες μοτοσυκλετιστών κ.α.) η δράση των οποίων, με τη μορφή προβολής αιτημάτων προς το κράτος, δεν αντανάκλουσε την εκάστοτε πολιτική συγκυρία...⁸

Καταλάβετε- συνδικάτα βάσης, απεργίες, συγκρούσεις στο ίδιο τσουβάλι με συλλόγους και λέσχες και όλοι μαζί ως πολίτες «ακηδεμόνευτοι από πολιτικά κόμματα» κάτι ζητούσαν από το κράτος. Ταξικότες πάπαλα. Κοινωνία των πολιτών welcome. Παρόλα αυτά -συνεχίζει η νέα αφήγηση- αυτή η νέα συλλογική αυτοσυνείδηση των Ελλήνων πολιτών που εμφανίζεται ταυτόχρονα με την εμφάνισή της και στον «ανεπτυγμένο καπιταλισμό», δεν κατόρθωσε να αναπτυχθεί ακριβώς λόγω της ελληνικής «ιδιαιτερότητας». Αναλαμβάνοντας την ηγεσία, το ΠΑΣΟΚ έχτισε έναν γιγάντιο κρατικό μηχανισμό με εκατοντάδες χιλιάδες δημόσιους υπαλλήλους, ημικρατικοποίησε τη ΓΣΕΕ, έφτιαξε δομές άμεσα συνδεδεμένες με το κράτος και εντέλει επέβαλε έναν παρωχημένο σοσιαλισμό, ο οποίος κράτησε από το '81 έως την θορυβώδη κατάρρευσή του λόγω κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 2000. Μέσα σε αυτή τη νοσηρή ιδιαιτερότητα της Ελλάδας, με την καθολική διαχείριση της κοινωνίας μέσω του κεντρικού κρατικού μηχανισμού, το μοντέλο των δυτικών δημοκρατιών δεν μπορούσε να βρει γόνιμο έδαφος για να αναπτυχθεί. Καθώς το ελληνικό υπερτροφικό κράτος ενσωμάτωνε τους πολίτες του με αυτόν τον λανθάνοντα τρόπο, αυτοί αδυνατούσαν να «αυτοοργανωθούν». Η κοινωνία των πολιτών, παρόλες τις προσπάθειες ανάδυσής της, κατέληξε να είναι ασθενής, οι ΜΚΟ ελάχιστες, οι εθελοντές δυσεύρετοι και υποτιμημένοι και γενικά οι «άνθρωποι» αδυνατούσαν να ενστερνιστούν αυτούς τους τρόπους φροντίδας του γενικού συμφέροντος.

Παρόλα αυτά, όπως έδειξε το σύντομο καλοκαίρι της «αντιπαγκοσμιοποίησης», ήδη από τις αρχές του 21ου αιώνα ο αριθμός των ΜΚΟ αυξανόταν και σε τούτη τη γωνιά των Βαλκανίων και, ακολουθώντας το παγκόσμιο ρεύμα, ο ρόλος τους αναβαθμιζόταν τόσο στο εσωτερικό, ως φορείς διαχείρισης των μεταναστών και του κοινωνικού πάτου, όσο και στο εξωτερικό, ως αναγνωρισμένοι φορείς της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Η έννοια της κοινωνίας πολιτών άρχισε να αποκτά όλο και μεγαλύτερη αίγλη, σε σημείο που από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 διάφοροι θεωρητικοί άρχιζαν να βλέπουν με κριτική ματιά την τόση υποβάθμισή της και να την θεωρούν ελαφρώς τε-

Η εξέγερση τον Δεκέμβρη του 2008 και η σύντομη εξέγερση των μουσουλμάνων μεταναστών με αφορμή το σκίσιμο του κορανίου, το 2009. Δύο περιπτώσεις που φαίνεται να δυσκολεύουν κάπως τους θεωρητικούς των αφεντικών. Όποιες οι διαφορές και οι συμβολισμοί, ένα φάνηκε καθαρά. Οι αρνήσεις της πολύμορφης εργατικής τάξης όταν εκφράζονται δεν το κάνουν με όρους διαλόγου. Οπότε, όταν αναγκάζονται οι ειδικοί να μιλήσουν για το πρώτο (τον Δεκέμβρη), καταφεύγουν σε θεωρητικές ταχυδακτυλουργίες και τη θεωρία των δύο άκρων. Για το δεύτερο (την εξέγερση των μεταναστών) απλά δε μιλάνε. Κουβέντα, κιχ, μούγκα. Σα να μη συνέβει. Αλλά επειδή συνέβει, ανέλαβαν άλλοι «ειδικοί» τη διαχείριση· με κάτι προγκρομάκια.

χνητή. Σταδιακά άρχισαν να πλασάρουν μια παραλλαγή που δεν αμφισβητούσε την υπάρχουσα αφήγηση, αλλά φιλοδοξούσε να την συμπληρώσει και να την εξελίξει ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των καιρών. Σύμφωνα με αυτήν την παραλλαγή, δίπλα στην επίσημη κοινωνία των πολιτών υπάρχει μια άλλη αφανής κοινωνία των πολιτών. Ο γνωστός ειδικός κος Σωτηρόπουλος ήδη από το 2004 διατύπωνε αυτή την ανανεωμένη εκδοχή:

Μετά τη μεταπολίτευση η ανάπτυξη των κομμάτων στην Ελλάδα συνυπήρξε με μια ατροφική κοινωνία πολιτών. Υποθέτουμε ότι η μεταγενέστερη -μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980- εξασθένηση των κομμάτων ως πόλων έλξης δραστήριων πολιτών επέτρεψε την ανάδυση της κοινωνίας πολιτών, τόσο με τη μετρήσιμη μορφή τυπικών, θεσμοποιημένων οργανώσεων όσο και με τη μορφή μιας άτυπης δημόσιας σφαίρας που είναι δύσκολο να χαρακτηρηθεί, χωρίς ωστόσο αυτό να την καθιστά λιγότερο σημαντική.⁹

Μέσα σε αυτή την εξελιγμένη αφήγηση που ξεδιπλωνόταν έως τις απαρχές της πιο πρόσφατης καπιταλιστικής κρίσης, η κοινωνία των πολιτών έτεινε να περικλείει αδιαφοροποίητα σχεδόν όλους τους ταξικούς ανταγωνισμούς και τις κοινωνικές πολώσεις. Κινητοποιήσεις κατοίκων ενάντιον ΧΥΤΑ, εναντίον μετεγκατάστασης σταθμού λεωφορείων κλπ, κινητοποιήσεις που διεκδικούσαν προσλήψεις στη ΔΕΗ μπορούσαν να εμφανίζονται στο ίδιο πλαίσιο με την απεργία και τις πορείες των μεταναστών στα σκλαβοχώραφα της Μανωλάδας.

Αλλά ακόμη και έτσι, υπήρξε αυτό το «σχεδόν», αυτή η κόκκινη γραμμή που τραβούσαν τα αφεντικά και η οποία είχε να κάνει προφανώς με το σοβαρό ζήτημα της ταξικής βίας, όταν αυτή συμβαίνει και όχι όταν πρέπει να ξαναπείς την ιστορία της, δεκαετίες μετά, από τη μεριά του νικητή. Οπότε, σε αυτή την διάχυτη κοινωνία των πολιτών όπου anything goes, αρκεί να βοηθάει τελικά στην αναπαραγωγή των κυριαρχικών κοινωνικών σχέσεων και την επιβίωση του καπιταλιστικού σχηματισμού, ήταν λίγα αυτά που δε χωρούσαν· αλλά υπήρχαν. Για παράδειγμα, η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008 ήταν ένα ιστορικό επεισόδιο που παρότι δεν μπορούσε να μείνει τελείως αόρατο, παρουσιάζεται (όταν δε μπορεί να αποφευχθεί) ως μια έκρηξη βίας εκτός των πλαισίων της κοινωνίας των πολιτών, διότι πολύ απλά δεν είχε αιτήματα προς το κράτος, είχε απλά άρνηση. Ακόμα χειρότερα, οι βίαιες διαδηλώσεις των μεταναστών το 2009 με αφορμή το σκίσιμο του κορανίου, η πολεμική αρνητικότητα του κοινωνικού πάτου που έκανε την εμφάνισή της στο μητροπολιτικό κέντρο, έμεινε τελείως αόρατη. Η έστω και παραμικρή αναφορά από αυτούς τους ειδικούς αποφεύχθηκε δια ροπάλου. Βλέπετε, οι μετανάστες είναι εργάτες και στη συγκεκριμένη περίπτωση μετανάστες εργάτες που κατέφυγαν στην ταξική βία. Για τους θεωρητικούς της μεσαίας τάξης, η οποία κάτω από τον μανδύα της κοινωνίας των πολιτών συνεπικουρεί στη διαχείρισή της μαζί με τους μπάτσους, τούτοι εδώ δεν είναι ούτε πολίτες, ούτε καν κοινωνία· είναι και πρέπει να μένουν αόρατοι.

*

Αυτή είναι η κυρίαρχη αφήγηση για την εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα. Απέναντι σε αυτή την αφήγηση που συνεχώς εμπλουτίζεται ανάλογα με τις ανάγκες των καιρών και που στην ουσία της συμφωνούν και οι δεξιοί και οι αριστεροί υπερασπιστές του κράτους, υποστηρίζουμε ότι και στην Ελλάδα η εμφάνιση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών προσέφερε ένα θεωρητικό πλαίσιο, εντός του οποίου η ανάπτυξη, ο ρόλος και η λειτουργία των

ΜΚΟ δεν γίνονταν αντιληπτά ως κομμάτι της κοινωνικοποίησης του κράτους, αλλά ως οργανωμένη έκφραση μιας κοινωνίας που προσεγγίζει την υγιή φιλελεύθερη δημοκρατία.

Η ανάπτυξη τέτοιων δομών δεν ήταν μια πρόσφατη καινοτομία, δεν ήταν κάτι που προέκυψε από την κατάρρευση κανενός σοσιαλισμού, παρωχημένου ή μη, βρίσκοντας επιτέλους χώρο να ανθήσει στο τεράστιο κενό που άφησε η κατάρρευση των κρατικών δομών. Οι ΜΚΟ άρχισαν να αναπτύσσονται στην Ελλάδα, ως ιδέα και ως πρακτική, σχεδόν ταυτόχρονα με την ανάδυση τους στα υπόλοιπα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη, ακριβώς γιατί προσέφεραν απαντήσεις και λύσεις στα προβλήματα των αφεντικών που είχαν λάβει μια παγκόσμια διάσταση. Κατά την περίοδο της «παντοδυναμίας» του ΠΑΣΟΚ, φτιάχτηκαν δομές, υιοθετήθηκαν νομοθεσίες που επέτρεπαν μια τέτοια εξέλιξη και οι ΜΚΟ είχαν συγκεκριμένο ρόλο εντός του μεταπολιτευτικού πεδίου. Κάτω από το περιβαλλοντικό ζήτημα, φρόντιζαν για τη διαμεσολάβηση τοπικών κοινωνιών και κράτους. Κάτω από τον μανδύα του ανθρωπισμού έχτιζαν συμπληρωματικούς μηχανισμούς ελέγχου του πάτου της εργατικής τάξης και εφορμούσαν εκτός συνόρων να επιτελέσουν την επιθετική εξωτερική πολιτική του κράτους.

Για αυτό το λόγο είναι που η συνεχής ανάπτυξη των ΜΚΟ πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως η συνεχής ήττα της εργατικής τάξης. Και για αυτό το λόγο η ανατίμησή μας ως εργάτες πρέπει να περνάει από το γκρέμισμα αυτών των δομών διαχείρισής μας και των ιδεολογικών τους στηριγμάτων.

1. Jean L. Cohen, Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, 1992.
2. Ο ορισμός ανήκει στον Νίκο Μουζέλη όπως παρατίθεται στο: Δημήτρης Σωτηρόπουλος, *Η Ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Ποταμός, 2017.
3. Ronald Reagan Address Accepting the Presidential Nomination at the Republican National Convention in Detroit. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=25970>
4. «Bush, in Illinois, Keeps Up Tough Talk», *New York Times*, 30/10/1988.
5. Jeremy Rifkin, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Νέα σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, 1996.
6. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, *Η Ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Ποταμός, 2017.
7. Εξέχοντες θεωρητικοί που μας προικοδότησαν με το παραπάνω «παράδειγμα» ήταν οι Κ. Τσοουκαλάς, Ν. Μουζέλης, Β. Φίλιας, Κ. Μοσκόφ και ιστορικοί του ύψους του Ν. Σβορώνου. Ειδικά ο Νίκος Μουζέλης, πέραν της συνεισφοράς του στα περί υποανάπτυξης, που ξεκινά, καθόλου τυχαία, από τα τέλη της δεκαετίας του '70, θεωρείται και από τους πρωτοπόρους στην θεωρητική επεξεργασία της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών» και την εφαρμογή της στην ελληνική πραγματικότητα. Κείμενό του, με τον εύγλωτο τίτλο «Modernity, Late Development and Civil Society» βρίσκεται στον συλλογικό αγγλόγλωσσο τόμο *Civil Society: Theory, History, Comparison*, που εκδόθηκε το 1995.
8. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, *Η Ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Ποταμός, 2017.
9. Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», στο Δ. Α. Σωτηρόπουλος, *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Ποταμός, 2004.